

ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА НАУКА

УДК 329(477)17(09)

Г. Б. Вонсович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

РЕТРОСПЕКТИВА РЕФЛЕКСІЇ ІДЕОЛОГІЇ Д. ДОНЦОВА («НЕ ВИЗВОЛИМОСЯ ПОЛІТИЧНО, ПОКИ НЕ ВИЗВОЛИМОСЯ ДУХОВНО» («РОСІЯ ЧИ ЄВРОПА!»))

У статті проаналізовано зміст, особливості та еволюцію ідеології націоналізму і традиціоналізму у науковій спадщині Д. Донцова.

Ключові слова і словосполучення: націоналізм, політична ідеологія, традиціоналізм, політична теорія, історія політичної думки.

30 серпня 2013 року виповнилося 130 років від дня народження Дмитра Івановича Донцова, – блискучого публіциста, українського політолога і громадсько-політичного діяча, чия спадщина суттєво вплинула на розвій націоналістичного думання у 20-70 роки XIX ст. як в Україні, так і за її межами. Його полемічний і пророчий дар, блискуча стилістика, ерудованість і послідовність відіграли значну роль у формуванні осмислення української справи. Однак, із плином часу, його політична творчість з різних причин не стає затребуваною; проте навіть крізь віки, його ідеї і погляди можуть бути цікавими і корисними, особливо для провідної верстви транзитивної країни, якою на сьогодні є Україна.

Зауважимо, що ставлення до автора ідеології «чинного націоналізму» було неоднозначним. Однозначно негативно його оцінювали у радянському суспільствознавстві. Причому радянські дослідники практично не полемізували з Д. Донцовим, обмежуючись приптапуванням ярлика «фашиста», навіть не утруднюючи себе прочитати його твори.

Після проголошення незалежності в Україні з'явилася розлога література, присвячена Д. Донцову. Серед вітчизняних дослідників, хто торкався цієї теми, були, зокрема, Д. Веденєєв, К. Галушко, С. Гелей, І. Гирич, М. Горелов, І. Гопуляк, Я. Грицак, Я. Дашкевич, Л. Кондратюк, І. Курас, О. Лисенко, О. Майборода, В. Масненко, І. Патер, Ю. Поліпчук, М. Попович, В. Потульницький, О. Рафальський, В. Резнік, В. Солдатенко, П. Сохань, В. Трошинський, Ф. Турченко, В. Ульяновський, Н. Яковенко, Б. Ярош та інші.

Нас цікавитиме не стільки спосіб мислення Донцова, як формування ним ідейних артефактів, що ув'язують «чинний націоналізм» і традиціоналізм в ідеологічний формат. Зокрема, йдеться про праці Д. Донцова, як «Школа та релігія», «Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації», «Модерне москвофільство», «Сучасне політичне положення нації і напі завдання», «Міжнародне становище України і Росія», «Культура примітивізму», «Підстави нашої полі-

тики», «Націоналізм», «Хрестом і мечем», «Маса і провід», «Росія чи Європа», «Дух нашої давнини», «Де шукати напих історичних традицій» та ін.

Зауважимо, цей мислитель протягом своєї політичної і наукової кар'єри пройшов ряд основних світоглядних еволюцій – від соціалізму члена УСДРП до ідейного і морального його заперечення, від антирелігійних позицій до крайнощів войовничої церкви. Водночас ураховувалося, що він ніколи не зміщовав головної ідеї, яскраво артикульованої ним у відомій львівській промові 1913 р. Мається на увазі його виразно антиросійське спрямування, активне відстоювання ідеї спочатку соціальної революції в Україні, а потім – її самостійності.

Твори Д. Донцова є зразком вбудовування ідеології націоналізму в природні властивості людської психіки, які можна відстежувати не метафізично, а феноменологічно. Пі твори є також джерелом для вивчення ідеології, що спирається на романтизм та ідеалізм, який можна назвати ідеалізмом історичним, у якому ідеї виступають головними рушійними силами. Ідеалізм Донцова привів його до сутності ідеологічного досягнення – ідеального бачення проблеми. Він усвідомлював, чого прагнув і якого стану справ хотів досягти, маючи на увазі вирішення нагальних проблем, які відносяться до царини національно-історичного інтересу. Адже саме прагнення зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії Донцов позначає як першу підставу націоналізму.

1926 року побачила світ відома праця Д. Донцова «Націоналізм», яка досі вважається, по-перше, основною книгою українського націоналізму; по-друге, й надалі є предметом гострої критики, а то й осуду.

«Націоналізм» – твір особливий за змістом, стилем та й тональністю, що не завжди дає змогу спокійно його аналізувати та об'єктивно оцінювати. З «Націоналізмом» багато хто асоціює, насамперед, такі поняття, як «аморальність», «культ крові і ножа», «ірраціоналізм», апофеоз «чину для чину». Навколо цих понять і досі в основному ведеться вся дискусія про творчість Д. Донцова.

Для того, щоб оцінити цю працю як джерело для розуміння ідеології донцовізму, необхідно з'ясувати, що, власне, розумів Донцов під поняттям «чинного націоналізму» і на яких засадах вибудовував власний світогляд. Сам він писав: «В цій книзі хочу усталити поняття українського націоналізму, як я його розумію. Я розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня... лише як світогляд» [1, с.4]. Засади чи основи нового світогляду, виробленого Д. Донцовим, не були, однак, накреслені випадково, вони не з'явилися як продукт якоїсь теорії чи політичної доктрини, але були зумовлені потребою дати відповідь на гострі національні проблеми.

Вивчаючи українську дійсність і причини невдач визвольних змагань, Донцов дійшов висновку, що ядром цієї «болячки» був, передовсім, занепад волі з усіма його негативними наслідками та надмірний сентименталізм і провансальський світогляд українців. Ідеологія «чинного (вольового, дієвого, справжнього) націоналізму» була водночас практичним посібником, спроможним дати відповідь на питання про природу українських національних невдач та одночасно вказати на такі світоглядні елементи, які у майбутньому забезпечили б формування українського суспільства в повноцінну націю. Відповіддю на недостатність, слабкість «вольового імпульсу» мало бути, за Донцовим, прищеплення «волі до життя» і «волі до влади».

Про те, що мав на увазі Донцов, публікуючи «Націоналізм», виразно свідчать слова Фіхте, які автор використав як девіз до свого твору: «Тільки цілковите перетворення, тільки присвоєння собі зовсім нового духу може нас врятувати». Як бачимо, завдання, яке поставив перед собою Донцов – перетворення української духовності – є величним і відповідальним водночас. Донцов,

однак, був переконаний, що це завдання йому під силу, і вірив, що пропонована ним ідеологія «чинного націоналізму» вийде переможно з розбрату наших днів та вирішально вплине на подальший розвиток подій.

Критики «Націоналізму» закидають Донцова, що в цьому творі він не дав завершеної ідеології українського націоналізму, оскільки не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українська ідея». Згадуваний вже нами «Націоналізм» – найважливіший твір Донцова. У ньому він «старався убрати в систему те, про що перед тим писав доривотно або натяками». Цим твором він мав на меті розпочати новий етап у розвитку української політичної думки й водночас закласти засади нового світогляду нової української людини. Коли ж говорити про «чинний націоналізм» як ідеологію у повному розумінні цього слова, то варто брати до уваги всю творчість Донцова 20-х – 30-х років.

«Націоналізм» спрямований на формування ідеалу «сильної людини» і «сильної нації»; дає можливість простежити еволюцію поглядів його автора на питання про відповідні моральні засади націоналістичної ідеології. До однієї з головних засад «чинного націоналізму» Донцов відносить «аморальність», підкреслюючи, що йому йдеться про таку мораль, «яка все вважає за добре, що це життя робить потужнішим, а неетичним все, що ослаблює його розмах і силу». Ця засада однаково стосується окремих людей і «гуртових одиниць», тобто націй. У цьому плані Донцов конкретизує питання моралі так: «Добре є все те, що зміцнює силу нації, зле, що таку силу підриває... Тут ми знову приходимо до «спеціальної» моралі, що диктується розвитком сили окремого організму... до того критерія правди (і моралі), який є в «зрості почуття сили». Ті моральні ідеї є добрі, які йдуть на користь в конкуренційній боротьбі за існування, що йде поміж соціальними групами, або між групою та її природним оточенням; добре поступування те, яке на користь роду, зле – на його некористь».

Можна вважати, що, коли він уживав термін «аморальний», то не в значенні «повного увільнення від всякого етичного критерія», а щоб підкреслити різницю між мораллю «чинного «націоналізму» й мораллю «українського провансальства» та належним чином наголосити на функціональному характері моралі. Розуміння моралі в Донцова співзвучне з його ідеалом «сильної людини» і «сильної нації» та «волі до життя» і «волі до влади». З нього випливають вирішальні етичні критерії, якими керувався Донцов, – насамперед, критерії сили одиниці чи групи. Він сам відверто розкриває їх, пропонуючи використовувати ці критерії у кожному випадку, повторюючи за Ніцше, що все, «що падає, треба підштовхнути». Отже, з'являється можливість з'ясувати, чи погоджувався Донцов з тим, що людину чи суспільство мали б зобов'язувати будь-які загальні («універсальні») моральні принципи чи загальнолюдські елементи моралі, чи ідеалом є «безморальна чеснота», бо тільки за такої моральної настанови можна вибороти владу. Сам Донцов закликав відкидати як вияв слабкості людини зникнення в неї «хижацького інстинкту». «Мораль, про яку тут говорю, відкидає ту «людяність», яка забороняла шкочити іншим, цїнила життя понад усе, ненавиділа «хижацькі» інстинкти... її метою був «сильний чоловік», а не «цїлий чоловік»... З цього погляду дістають «моральну» апробацію і «злі» вчинки, а осуджуються «добрі» з погляду «вселюдської етики».

У «Націоналізмі» простежується спроба знайти нові підтвердження тому, що елементарних моральних норм людського співжиття дотримуються тільки «маленькі люди», «невільники», які нездатні змагатися за свою мету й не готові принести у жертву життя інших людей. За Донцовим, слід ставитися із зневагою до всіх, хто стоїть за «людяність» і «злагодження звичаїв», оскільки

ки це «чеснота слабих, що не вміють стати сильними». Через увесь твір проходить ідея, що «мораль сильних – уживати життя, розвивати свої всі сили, розкошувати щастям свого Я навіть коштом Ти». Люди тільки тому добрі, відзначав він, що не стали «настільки ще сильними, щоб стати злими» [2, с. 119-195].

Ідея про «сильну людину» розкриває погляди Д. Донцова на співвідношення моралі такої людини й «міщанської моралі», аморальність як виклик загальнонародським нормам, як заперечення етичного вчення християнської церкви. На прикладі донцовських міркувань можна простежити еволюцію морального релятивізму як сукупності поглядів, негативних і щодо людини, і щодо суспільства. Моральне ставлення – це ставлення, в якому суб'єктом і об'єктом завжди є людина, а суттю моралі є принципи, що відображають стосунки як між окремими людьми, так і між особою та соціальною спільнотою (суспільством, нацією). Тому важливим є значення вчинків, діяльність і поведінка однієї людини (або колективу) для життя і діяльності іншої людини (або колективу). З цього погляду питання моральних засад має велику вагу, і від того, як той чи інший автор розв'яже її, можна зрозуміти його ідеали. Так, плекання Донцовим ідеалу «сильної людини» розкриває його як прихильника підпорядкування етики індивідуальному егоїзмові (коли йдеться про окремих людей) чи політичним цілям (коли йдеться про суспільні колективи чи нації). І в одному, і в іншому випадку сила, влада й політичний успіх є найвищими моральними критеріями як для одиниці, так і для суспільства. Цю мораль «чинного націоналізму» відомий християнський французький філософ Жак Мартен назвав «абсолютним макіавеллізмом».

Відомо, що ідеологічні засади мають бути оформлені й доведені до відома народних мас так, щоб ці маси засвоїли їх і були готові боротися за них. Інакше ідеологія, навіть найкраща за своїм змістом, не виконає свого завдання. І в творі Донцова можна простежити ряд важливих під цим оглядом моментів і з'ясувати його думки щодо передумов успішного втілення його поглядів.

Власне, хід роздумів Донцова дає змогу зрозуміти, чому він був противником демократії та прогресистських ідеологій. Він стверджував, що всі політичні та економічні теорії і доктрини відіграють негативну роль у національному житті. Головним аргументом у запереченні прогресистських ідеологій було те, що ще перед Першою світовою війною ці теорії домінували й спричинилися до того, що український народ програв свої визвольні змагання.

Оцінюючи «Націоналізм» як ідеологічний твір, який був найвищою точкою мислення Донцова-націоналіста, не можна не зазначити, що йому бракує єдності стилю, ясності думки, які значно більше відчуваються в інших його працях. Тим самим легше зрозуміти, чому книга виявилася малочитабельною для значної частини молодого покоління галичан, які, проте, бралися втілювати в життя все, що проповідував Донцов. Звичайно, Донцов не намагався створити завершену ідеологічну систему, а тільки «світогляд», і тут його не можна надмірно звинувачувати в тому, що він не досяг мети, якої перед собою ніколи не ставив. Книга як джерело для вивчення творчості Донцова розкриває головну мету – описати, якими повинні бути українці, щоб досягти незалежності, що вони повинні робити і як. Тобто своєю творчістю Донцов пояснює, що це були ті питання, на які мали дати відповідь самі українці, оскільки вони були здатні їх ставити.

Праці Донцова розкривають ступінь наявності в його творчості прагматизму, навіть макіавеллізму. Його готовність пожертвувати тисячами українських життів заради вільної України є прикладом політичної та ідеологічної готовності до здійснення будь-якого кроку задля досягнення мети. Для Донцова мета значною мірою виправдовує засоби. Його часто критиковане по-

літичне борсання й очевидна неспроможність триматися «лінії», на його власну думку, узгоджувалися з вірою у те, що все дозволено в боротьбі за українську державність. Стосовно цього, то його захоплення селянством, наприклад, випливало не з природної любові до цієї соціальної страти, але з усвідомлення, що тільки цей клас міг створити підвалини української державності. Так само підтримка Донцовим «демократії власного розуміння», що, як він вважав, існувала у США, походить не від особистого переконання, що демократія – найвища можлива політична цінність, а походить від прагматичного висновку, що саме американська демократія надала цій країні великої могутності.

Отже, його дискусія з прихильниками гетьманства була свідченням не стільки антипатії до монархії, скільки віри в те, що монархія не буде мати соціальної підтримки в українського населення і тому є нежиттєздатною.

Твори Донцова уможлиблюють простежити зв'язок з іншими ідейними течіями, зокрема фашизмом, більшовизмом та демократією. Незважаючи на своє відкрите захоплення усіма трьома «типами», Донцова приваблювало не стільки те, що зробили фашисти, американці чи більшовики, скільки як, у який спосіб вони це робили. Фашистську Італію, Радянську Росію і Сполучені Штати в очах Донцова поєднувала, очевидно, не особлива соціальна система чи організація держави, а той факт, що ними керували безжальні, сильні та вольові люди. Дійсно, якщо охарактеризувати Донцова в політичному плані, то термін, яким його можна назвати найбільш точно, буде не «фашист», а «капіталіст-лютурач». Звичайно, у Донцова була певна симпатія фашистській тенденції стосовно «політичного стилю». Але «стиль» сам собою, звичайно, не може бути субстанцією фашизму, який є способом організації держави. Питання організації держави були, проте, значною мірою несуттєві для Донцова 20-х років, для нього пріоритетною справою було досягнення державності.

У творах Донцова не можна не помітити зв'язок з ідеями «інтегральних націоналістів» на кшталт Мориса Барреса чи Шарля Морра. Для нього, як і для цих двох французів, нація була критерієм, за яким усе повинно було оцінюватися. Донцов сформулював більшість своїх засадничих ідей, насамперед, у відповідь на конкретні політичні події. Те, що він здобув з творів Барреса, Морра, Парето, Шопенгауера, Ніцше, Сореля, Зіммеля, Лебона, Гегеля, Зомбарта та багатьох інших, і було підтвердженням ідей, до яких він у більшості випадків дійшов самостійно. Сам стиль, у якому написано «Націоналізм», свідчить на користь цього висновку. Після констатації ідей Донцов безконечно підкреслюватиме її цитатами з вищезазначених авторів. Ці цитати значною мірою не стільки доводили його думки, скільки ілюстрували їх. Проте, не можна заперечувати, що теорії Липинського «кружляли в повітрі» і суттєво впливали на інтелектуальний і соціальний клімат, у якому Донцов розвивав свої ідеї.

Кульмінаційним і прикінцевим твором Донцова, в якому він зробив спробу завершити свої ідеологічні та світоглядні шукання, є «Дух нашої давнини». Між цим твором і творчістю Донцова 20-х – 30-х років спостерігається близький ідейний зв'язок, зокрема з такими творами, як «Партія чи орден», «Гасниця організації», «Об'єднання чи роз'єднання», «Де шукати наших історичних традицій». Спільним для всіх цих творів є те, що в них Донцов займався питаннями соціальної та політичної організації української нації, тобто з'ясуванням передумов, способів і засобів, за допомогою яких можна було б реалізувати постулати «чинного націоналізму». «Дух нашої давнини» можна вважати своєрідним доповненням до «Націоналізму», позитивна (тобто програмна) частина якого була недостатньо опрацьованою. На це звертали увагу критики «Націоналізму»,

й це розумів сам Донцов, пишучи в передмові до «Духа нашої давнини», що в «Націоналізмі» він дав «образ ідеалу, до якого стремить національна воля», а «ця книжка займається власне образом цього ідеалу» [3, с.5]. Центральною проблемою твору є з'ясування питання провідної верстви, її «психічного обличчя», ідеології, а також ролі та місця в суспільстві.

Ще в «Підставах нашої політики» (1921 р.) Донцов розкриває свої погляди на засади організації українського народу: «... в політиці – демократія, в соціальному житті – закріплення здобутків селянської буржуазної революції» [4, с.123]. Такого погляду Донцов дотримувався нетривалий час. Пізніше він виступив з гострою критикою демократії взагалі, ставши виразно на антидемократичні позиції. Уже в статті «Агонія одної доктрини» (1924 р.) він звертає увагу на кризу демократії в Європі: «Не потребує, – писав він, – вертати тут до ікс разів порушеної мною теми про спустошення, які робить доктрина лібералізму, або коли хочете демократії, в нашій політичній і духовній житті, проте, як цей слимацький демократизм ударемнював і ще ударемнює найбільш героїчні зусилля нації до самостійності і вироблення твердої національної ідеології... Врятувати нас із сього упадку могло б лиш повне і безповоротне виречення ліберально-демократичної доктрини» [5, с.63-66].

«Націоналізм» засвідчує основну засаду авторського світобачення – антидемократизм як одну з основних вимог ідеології «чинного націоналізму». Розвиваючи свої політично-соціальні погляди в інших творах, Донцов розробив принцип «ордену» як форми політичної організації нації. У подальшому він почав обґрунтовувати цей принцип, з'ясовуючи характер пропонованого «ордену», щоб, зрештою окреслити повний образ нової «провідної правлячої верстви» чи «касти» як концепцію. За цією концепцією провідна верства та ідея, що її обґрунтувала, є вкоріненою в українському минулому. Отже, кастовий поділ українського суспільства, який нібито існував за часів Київської Русі, однозначно є продуктом української духовності й традиції. Таким чином, плекаючи націоналістичний світогляд, Донцов революціонує у бік християнського традиціоналізму. Еволюція у бік традиціоналізму з часом дійшла до стадії безпосередньої ідеалізації не лише «Духу нашої давнини», але й організаційної структури та інститутів традиційного суспільства.

З творів Донцова можна зрозуміти, що він мав на увазі під поняттям «ордену». Це окреслення він ужив для політичної організації, яка була б протиставленням політичній організації типу «партії» у демократичних суспільствах. Цю «партію нового типу» Донцов прирівнював до організації особливого типу, таких, «як зведе Чинами, Законами, Орденами» і які мають на меті «не реформу, лише радикальний переворот обставин і людської психіки».

Як приклад таких політичних організацій, Донцов наводив комуністичну партію більшовиків, гітлерівський націонал-соціалізм, італійський фашизм, а для кращого з'ясування характеру свого «ордену» він користувався практикою згаданих політичних рухів як зразком. Відповідно до цього він визначив також основні прикмети пропонованого «ордену»: «Світогляд замість партійних параграфів; віра замість знання; непомилність і виключність замість компромісу; культ одиниці й активної меншості замість маси й пасивної більшості; прозелітизм замість підпорядкування «волі народу»; суворість до себе й до інших замість «гуманітаризму»; ідеалізм замість погоні за мандатами і схлібляння юрбі; нарешті, цілком інші форми організаційні, – ось у чім глибокі різниці між тими двома типами політичних груп» [6, с.17].

Такий «орден», писав Донцов, об'єднає націю, скріпить її «ударну силу», врятує традиції, кристалізує думку поколінь, вилікує український народ від

комплексу «інферіорності». Донцов відкидав будь-яку можливість співпраці ордену з наявними політичними партіями, щоб у такий спосіб забезпечити політичну єдність нації: «Об'єднати націю, особливо в момент, що переходимо, в момент захитаних вартостей, захитаної волі, охолялого чину – особливо потрібно. Але насамперед треба об'єднати духовно. Сього не зробить демократія, нездари і комбінатори без думки і без бажань. Активна верства, що об'єднає націю, вийде не з вибору, а з добору... Так було, так і буде. Виховати, створити цю нову касту – завдання нашого часу».

У брошурі «Маса і провід» Донцов з'ясував зв'язки між проводом і народними масами. На його думку, провід чи, точніше, «ініціативна меншість» – це чинник у житті нації, від якого залежить її доля. Роль народних мас – пасивна, маси мають іти тільки за своїм проводом, що з'являється «не з вибору, а з добору», бо тільки такий провід знає мету, вмє «неясні стремління юрби» зодягнути в «яскраву формулу» та захопити народні маси «позитивною візією нового порядку, візією «дійсності, що настає», що приходить на зміну існуючій».

Питання й проблеми, пов'язані з політичною організацією суспільства, його провідною верствою, з'ясовані Донцовим в книзі «Дух нашої давнини». Накреслене в цій праці історичне тло, що охоплює епохи Київської Русі та козаччини, слугувало Донцову за своєрідне обґрунтування концепції провідної верстви, її організації, ролі та характеру в загальному контексті соціальної структури нації. Отже, методологічно «Дух нашої давнини» нагадує «Націоналізм» з тією різницею, що в «Націоналізмі» Донцов накреслив «ідеальний тип» націоналізму і з позицій такого «ідеального типу» дав оцінку доби українського відродження ХІХ і початку ХХ ст., щоб якнайяскравіше виявити відхилення й недоліки того періоду порівняно з «ідеальним типом». У творі «Дух нашої давнини» Донцов оформив «ідеальний тип» (модель) «ієрархізованого суспільства», щоб, зіставивши його з давніми історичними епохами України, «довести», що цей ідеал був здійснений і виправдав себе та що організація українського суспільства в майбутньому за таким зразком забезпечить всебічний розвиток і силу української нації та держави.

Концепція Донцова, коли йдеться про політичну організацію нації, у принципі є антидемократичною із акцентом на авторитаризм і тоталітаризм. Пропонуючи «ієрархізоване суспільство», Донцов мав на увазі таку соціальну структуру, яка б на противагу демократичній формі з її засадами рівності всіх перед законом ґрунтувалася на функціональній і правовій нерівності класів чи «каст». У своєму негативному ставленні до демократії Донцов заперечував будь-які позитиви демократичної системи, протиставляючи їй систему олігархічного провідництва чи елітаризму, панування «кляси луччих людей».

У «Дусі нашої давнини» Донцов продовжив розвивати ідею «правлячої касті» як своєрідної політичної еліти нації, у руках якої має зосереджуватися влада, причому ця «каста» має бути організована у формі ідеологічно-однорідного «ордену», тобто авторитарної політичної партії. У Донцова відсутнє розмежування між поняттям провідної верстви нації у ширшому розумінні та варіантом політичної еліти представленою авторитарною партією. За цього справжнім проводом нації може й повинна бути тільки авторитарна політична група, яка не потребує погодження з боку «підвладних верств» і якій право на владу дасть її особливі психічні прикмети («харизма»).

У «Дусі нашої давнини» можна побачити, наскільки традиційним залишилося ставлення Донцова до інших теоретиків ХХ сторіччя: Г. Моски, С. Ліпсета, К. Манґейма. Тут він знову знехтував застереженнями своїх сучас-

ників, навіть тих з них, на кого посилався. Зокрема, Г. Моска наголошував на тому, що: «Немає ніякої необхідності ілюзії щодо практичних наслідків системи, в якій політична сила й контроль економічного керівництва та розподілу буде в руках тих самих людей. З уваги на те, що держава контролює і розподіляє щораз більшу частину публічного майна, лідери панівного класу будуть здобувати чимраз більші можливості впливу й покарання стосовно їм підпорядкованих і щораз легше буде їм уникати будь-якого контролю» [7, с.149]. К. Мангейм, підкресливши важливість провідної верстви в житті народу, застерігав, що провід «стає злом, коли він діє без демократичної санкції чи відповідальності, або коли використовує нагоду, щоб стати абсолютним і незмінним» [8, с.356]. Щоб цього уникнути, обсяг влади правлячого класу мусить бути обмежений і контрольований легально й фактично.

Еліта не може бути «окремленою» від нації. Вона має бути складовою частиною нації, а не «нацією в нації», відповідати перед нею й вести її, але тільки й винятково на основі постійно відновлюваного мандату з боку цілого суспільства. У цьому контексті варто нагадати слова Ортега-і-Гассета: «Володіти і слухатись – вирішальні функції у кожному суспільстві... Але слухатись – це не означає терпіти владу (терпіти – це приниження), а радше, навпаки, – шанувати й підтримувати її з почуттям солідарності, з палким бажанням стати під її прапор» [9, с.115].

Ортега-і-Гассет висвітлює суттєву проблему, що стосується взаємостосунків між правлячим класом і «посполитими». Мова йде про те, щоб усе суспільство відчувало, що воно бере активну участь «у процесі творення історії», а не щоб більшість суспільства була тільки слухняним знаряддям «ініціативної меншості» без права на усвідомлену співучасть у виробничих і розподільчих процесах національного життя. До такого слухняного знаряддя зводить більшу частину суспільства концепція «кастового суспільного ладу» Донцова, що насильно хоче розірвати національний організм на дві розмежовані частини, даючи в руки меншості право безконтрольно вирішувати долю мас.

«Дух нашої давнини» найповніше відзеркалює еволюцію поглядів Донцова, який у «Підставах нашої політики» писав про «регульовану демократію» (за Гізо), як про «факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається чи ні... Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, регулювати, бо незагнуданий і неврегульований він зруйнує цивілізацію» [10, с.202], а у своїй подальшій публіцистичній діяльності Донцов цієї засади не дотримався і, навпаки, перейшов на антидемократичні позиції, що, безперечно, негативно позначилося на українській політичній теорії та практиці.

З'ясовуючи роль і місце провідної верстви («ордену», «правлячої касті», «аристократії») у житті національних спільнот, Донцов присвятив багато уваги психології та ідеології провідної верстви. Думки Донцова на тему «психологічного обличчя» провідної верстви та її «формотворчих ідей» дають можливість краще зрозуміти його політичну філософію, а також еволюцію його поглядів у період між появою «Націоналізму» та «Духу нашої давнини».

В останній праці Д. Донцовим приділено увагу питанню про риси, що мусять бути притаманні справжній провідній верстві, «правлячій касті». Це «шляхетність», «мудрість» і «мужність», і вони, на думку Донцова, становлять «психологічне обличчя» провідної верстви та, одночасно, є основою «духовної, нематеріальної сили, яку філософи зуть життєвим еланом, біологи – життєвою силою, творчою енергією», котра «є тим внутрішнім двигуном, чезрез який стається все». Ця «творча енергія» забезпечує нормальний розвиток державних організмів, «утримує цей організм у формі, надихує його силою, хоронить від хвороб і дає йому безнастанно відроджуватися».

Уточнюючи своє розуміння цих рис, Донцов зазначає, що «шляхетність» («благородність») – це, передусім, відмова від усього особистого, «служба абстрактній ідеї, ідеалові, Богові...», аскетизм, що свою віру і службу цій вірі або ідеї ставить над усі приватні та особисті вигоди, що голосить погороду до всіх земних утіх». Знову ж «мудрість» – це вміння бачити і розуміти «внутрішню природу речей, їх ество». Мудрий член провідної верстви стосовно життя є «формотворцем», який «не тільки відгадає майбутнє, але й творить його силою своєї думки. З невідомої нікому своєї думки, творчого задуму – виворожує він у світі реальним конкретну річ, реалізує свою ідею». У нього є «своє видиво спільноти, яку хоче втілити у форму, в життя», власна концепція політичного й соціального ладу, яка забезпечує «найбільшу відпорність спільноти назовні», а одночасно не допускає «до непокоїв, до розкладу, до переваги відосередніх тенденцій окремих частин» [11, с.142-162].

Іншою рисою провідної верстви є «мужність» («відвага»), яку Донцов ототожнює з «рішучістю, безстрашністю, формотворчим напасничим духом, бажанням наклонити ворохобну матерію своєї волі». З одного боку, це «мужність і безстрашність на ворога», а з другого – «це мужність... супроти сил, що підточують державний організм зі середини». Мужня людина, за визначенням Донцова, є безжальною щодо порушників «загальної дисципліни», яка зобов'язує колектив, вона не знає «милосердя і гуманності до одиниці», а керується тільки «горючою жадобою утримання цілості».

Як бачимо, це з'ясування рис провідної верстви («правлячої касті») у «Дусі нашої давнини» досить докладно нагадує все те, про що писав Донцов у «Націоналізмі», даючи образ «сильної людини». Проте, в цьому простежується й важлива різниця. У «Націоналізмі» Донцов наголошував на елементі ірраціональної «волі до життя» і «волі до влади» як єдиної й найважливішої руйнівної сили, визнаючи «волю до життя» як першу й основну засаду «чинного націоналізму». У праці «Дух нашої давнини» відсутня згадка про визначену в «Націоналізмі» ірраціональну силу, це «джерело усякого чину і подій», а замість цієї засади міститься акцент на важливості «творчої організуючої думки», розуму як суттєвої риси людини.

У творі «Дух нашої давнини» Донцов розвиває «збірну філософію гуртової одиниці»: «Мудра думка – це та сила, що формує речі і тримає їх у формі, в тім числі й людські спільноти... Цілу цю спільноту створює і тримає вкупі, не дає розпастися, керує нею своїм «смотренієм» до одної цілі творча організуюча думка. Вона, її концепція творить з різних частин, як з купи цеглин, будівлю... не безсистемну громаду, а по певному шляху і синтезі, окрему єдність, окрему форму обдаровану рухом, силою, спрямовану до однієї цілі, творчою думкою майстра. З невидимого – видиме... Подібно до розуму в тілі поодинокі людини, ця животворча думка, розум, одушевлює правлячу касту». Тим самим книга дає змогу встановити спрямування еволюції поглядів Донцова від основної засади «чинного націоналізму» про ірраціональну «волю до життя» до концепції т. зв. традиціоналізму й «кастократії».

Аналізуючи європейську кризу в згаданій праці, Донцов пов'язав її з Україною і зробив висновок, який вказує на внутрішню кризу, що її переживав тоді сам автор. Розділ, присвячений цьому аналізу, тематично далекий від самого твору і є начебто додатком, написаним під впливом воєнних подій після закінчення книги з метою вказати на тенденції розвитку ситуації, що тоді почала вже вимальовуватися на світовому обрії. Цим можна пояснити те, що весь останній розділ хоч і написаний у стилі «Западу Заходу» О. Шпенглера, робить враження поверхневого огляду, який не віддзеркалює, хоч би в найзагальніших формах, суті проблем та їхніх перспектив на майбутнє. Усе ж таки цей

розділ є своєрідним фокусом, у якому вимальовуються шляхи подальшої духовної еволюції Донцова, віддзеркаленої пізніше в його повоєнній творчості.

Реалістично оцінюючи розміри загрози від воєнної потуги більшовизму, Донцов взагалі не взяв до уваги цієї загрози для цілого світу й України. Навпаки, свій удар він спрямував проти ліберального Заходу та засад демократичної системи взагалі, проти «демократичного хаосу», який намагається примиритися з безбожним більшовизмом.

Аналіз Донцовим причин європейської кризи розкриває його загальний погляд на тодішнє політичне життя в Європі, й на джерела появи фашизму, нацизму та більшовизму: «На демократичний хаос і на погрозу большевизму, середня Європа зреагувала в наші дні такими рухами, як націонал-соціалізм А. Гітлера, фашизм Б. Муссоліні, а також фапангізм ген. Франка, які в 1922 р. в Італії, в 1933 р. в Німеччині і в 1936 р. в Іспанії запанували над комуністичними рухами. Звільнивши громадське життя Німеччини від впливів жидівства, націонал-соціалізм (разом з обома щойно згаданими та іншими спорідненими йому напрямками), в протилежність до демократії, до західньо-жидівського комунізму Карла Маркса й східньо-російського комунізму Леніна, створив свою систему, яка протягом кількох років ґрунтовно змінила дотеперішню структуру обличчя німецького (а почасти й романського) світу, і сильно заважив на дальшій еволюції нашого континенту» [12, с.243-245].

Праці Донцова розкривають, якою мірою він, стаючи на «апокаліптично-містичній» позиції, при тому опікувався питанням про те, що українська нація має робити, яким шляхом повинна йти в період важкого історичного іспиту. Хоча цієї відповіді українська нація могла й мала право вимагати від авторів ідеології «чинного націоналізму» й політичного мислителя, який так немилосердно критикував діячів доби визвольних змагань за те, що вони не вміли показати народові правильних шляхів у боротьбі й привести його до перемоги.

У праці «Дух нашої давнини» Донцов приділяє увагу питанням виникнення психологічного спрямування до комплексу катастрофізму в мисленні людей, яким чином він зароджується внаслідок почуття своєї нижчості, безвихідності із ситуації, приреченості і бути жертвою на чужім вівтарі. У зазначеному творі Донцов уперше актуалізує увагу на важливості містичних елементів у політиці й національному житті. Відтоді ця тенденція стала панівною в усій його творчості, подібно до того, як це сталося, наприклад, з польським поетом Адамом Міцкевичем, який через політичні невдачі й поразки Польщі почав шукати розв'язання проблем у містицизмі.

Отже, праці, написані Донцовим між «Підставами нашої політики» й «Духом нашої давнини», показують еволюцію його поглядів від позиції конкретних політичних вимог і потреб у загальному контексті міжнародних стосунків, до розгляду політичної проблематики з позицій «боротьби матеріальних сил, що йде у видимій світі», але є «лише маніфестацією боротьби незримих потуг, позитивних і негативних, спіритуального характеру».

Таким чином, духовна еволюція Майстра протягом десятиліть змінювалася від лівих позицій ортодоксального марксистського соціалізму до крайньо правих – волонтаристського ідеалізму, ірраціоналізму і містицизму у політичній філософії.

Список використаних джерел:

1. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – 3-є вид. – Лондон : Українська видавнича спілка ; Торонто : Ліга визволення України, 1966. – 363 с.
2. Там само. – С. 195.

3. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. — Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1944. — 271 с.
4. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. — Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод, 1957. — 210 с.
5. Донцов Д. Агонія однієї доктрини / Д. Донцов // Літературно-науковий вісник. — 1924. — Т. 83. — Кн. 1. — С. 63-66.
6. Донцов Д. Партія чи орден / Д. Донцов. — Б. м., Б. р. — 224 с.
7. Moska M. The rulling class / M. Moska. — New York : Orel, 1939. — P. 149.
8. Manheim K. Man and society in an age of reconstruction / K. Manheim. — London : UAR, 1959. — 560 с.
9. Ортега-и-Гассет. Бунт мас / Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. — М. : Просвещение, 1979. — С. 115.
10. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. — Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод, 1957. — С. 202.
11. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. — Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1944. — 271 с.
12. Там само. — С. 243-245.

In the article analyzes the content, characteristics and evolution of the ideology of nationalism and traditionalism in scientific heritage Dmytro Dontsov.

Key words and word combinations: nationalism, political ideology, traditionalism, political theory, history of political thought.

Отримано: 20.06.2013 р.

УДК 001(477)(092):130.2

А. О. Євграфова

Сумський державний університет

«УКРАЇНЬСКА ХАРТІЯ ВІЛЬНОЇ ЛЮДИНИ» В КОНТЕКСТІ СПАДЩИНИ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті йдеться про рецензію заповідей Івана Огієнка в сучасному українському інтелектуальному колі, кредом якого стала «Українська хартія вільної людини» (2012 р.).

Ключові слова і словосполучення: заповіти Івана Огієнка, подолання недержавності, бути українцем.

Іван Огієнко, як людина непересічна, глибоких і мудрих переконань, широкого кругозору, невтомної праці, за своє довге і плідне життя висловив багато думок і настанов, які б, в разі їх виконання, могли б змінити українське буття і, в разі їх осмислення, могли б звільнити Україну від тих проблем, які залишилися нерозв'язаними і через століття.

Іван Огієнко, як людина творча, всім своїм життєвим подвигом стояв «на варті українства». І як би не складалося його життя, він відстоював інтереси як української інтелігенції, так і простих людей, про що свідчить його епістолярій [1], в якому можна знайти матеріали про те, що коли він, перебуваючи в еміграції, намагався допомогти всім, хто цього потребував.

Іван Огієнко залишив велику спадщину, його творчий доробок налічує понад двох тисяч праць: вони стосуються мовознавства, історії, літературознавства, богослов'я... [1, с.6].